

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота магістра

з теми: «Розвиток пізнього протестантизму в Російській імперії в останній третині XIX ст. – на початку XX ст.»

Виконав:
студентка II курсу ОС “Магістр”
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
денної форми навчання
Пілявський Ігор Євгенович

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри всесвітньої історії
Степанков Валерій Степанович

Рецензент:
кандидат історичних наук, доцент,
Сидорук Сергій Антонович

Кам'янець-Подільський — 2020 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Аналіз історіографії проблеми.....	7
1.2. Огляд джерельної бази	17
1.3. Методологічні засади дослідження.....	22
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ПОШИРЕННЯ ПІЗНЬОГО ПРОТЕСТАНТИЗМУ	26
2.1. Секуляризація російського суспільства внаслідок реформ 60-х – 70-х рр.	26
2.2. Наростання кризових явищ у Православній церкві.....	32
2.3. Причини зростання популярності пізнього протестантизму.....	39
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ ПОЛЕ ПІЗНЬОГО ПРОТЕСТАНТИЗМУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ.....	44
3.1. Правовий статус пізньопротестантських громад до реформ 60-х – 70-х ХІХ століття.....	44
3.2. Законодавчі акти, що регулювали діяльність протестантських громад у 70-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.	50
3.3. Роль Святішого синоду в переслідуванні пізніх протестантів.....	56
РОЗДІЛ 4. ЖИТТЯ ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКИХ ГРОМАД.....	61

4.1. Внутрішній	устрій	пізньопротестантських	
громад.....			61
4.2. Розгортання	та	поширення	місіонерської
діяльності.....			67
4.3. Розвиток релігійної освіти.....			73
ВИСНОВКИ.....			78
СПИСОК	ВИКОРИСТАНИХ	ДЖЕРЕЛ	ТА
ЛІТЕРАТУРИ.....			81

ВСТУП

Актуальність теми. У 2017 р. було 500 років з часу початку Реформації. Велика увага до цієї події зумовлена тим, що вона супроводжувалася повною соціальною, економічною й політичною трансформацією суспільства Західної Європи, знаменуючи собою перехід від епохи Середньовіччя до Нового часу. Окрім того, Реформація як суспільно-політичне явище не зупинилася на місці, а почала набирати обертів в поширенні на різних територіях, де вона отримувала нових рис і видозмін. Таке явище оминуло Російську імперію, де не відбулася вона ні в якому вигляді. Тому плоди Реформації сюди дійшли через діяльність лише у вигляді іноземних «колоністів», які почали масово заселяти територію Російської імперії. У XIX ст. через певні причини багато громад таких колоній трансформують своє вчення і воно починає ширитися серед місцевого населення. При цьому маємо розуміти, що особливістю пізнього протестантизму, що відділяла його від раннього стала активна місіонерська діяльність серед віруючих. Завдяки їй пізній протестантизмі та ідеї Реформації стали швидко поширюватися по території різних країн, зокрема і Російської імперії. Тому для повномасштабного висвітлення історії християнства та розвитку ідей Реформації необхідно ознайомитись із пізньопротестантським рухом в Росії.

Вагомість актуальності теми обумовлюється також тим, що у в останній третині XIX – на початку XX ст. в відбувся найбільший розвиток пізнього протестантизму на цій території. По-перше, у кінці XIX ст. оформлюється відношення держави до пізнього протестантизму і це проявляється у різних нормативно-правових актах. По-друге, під впливом революції 1905-1907 рр. царський уряд змушений був легалізувати їх, як релігійні організації. По-третє, у той період, незважаючи на переслідування владою та опір православної церкви, протестантам вдалося розширити

географію існування, збільшити число прибічників та досягли догматичної і організаційної кристалізації окремих напрямків пізнього протестантизму. Отже, протестантські конфесії посилили свій вплив та зміцнили становище, а також розгорнули активну місіонерську працю. Таким чином, вони вступили в боротьбу за прихильність віруючих із Російською православною церквою.

Актуальність роботи визначається й тим, що добре організований протестантизм, сьогодні відіграє важливу роль у суспільному та релігійному житті. Важливо також зазначити, що на сьогоднішній день в Російській Федерації знову прослідковуються прояви гонінь на протестантські напрями. Важливою характеристикою для сучасних протестантів є активність їх в поширенні християнських моральних цінностей та благодійницькій діяльності. Також, необхідно зазначити, що за даними дослідника І. А. Опрі пізньопротестантські течії в на території Правобережжя посідають перше місце за відсотком молоді в громадах, що дає можливість припускати про їх подальший розвиток та поширення.

Об'єктом дослідження є історія пізнього протестантизму в Російській імперії XIX ст.

Предметом дослідження є, власне, розвиток та поширення пізнього протестантизму у Російській імперії в останній XIX – початку XX ст.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з останньої третини XIX ст. – початку XX. Нижня межа обумовлена значним поширенням протестантизму у 70-х рр. XIX ст. Верхня межа визначена легалізацією протестантських громад в ході революції 1905-1907 рр.

Географічні межі займають європейську територію Російської імперії.

Мета дослідження полягає в з'ясувати розвиток та поширення пізньопротестантських громад в Російській імперії, проаналізувати їх правове становище та оглянути напрями діяльності в останній третині XIX – на початку XX ст.

Досягнення поставленої мети передбачало розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу досліджуваної проблеми;
- показати чинники, що сприяли поширенню пізньопротестантських ідей в суспільстві;
- в'яснити тогочасне становище Православної церкви і внутрішній стан;
- проаналізувати правове поле в якому діяли пізньопротестантські громади;
- визначити роль державних органів у гонінні на протестантів;
- виявити особливості устрою громад та їх розвиток впродовж періоду дослідження;
- дослідити місіонерську діяльність протестантів, як фактор поширення пізнього протестантизму;
- з'ясувати рівень освіти в громадах як фактор сприяння їх поширенню.

Методи дослідження у даній роботі визначалися такими видами, як: історико-порівняльний (дає можливість співставити різні пізньопротестантські течії і ставлення до них влади), періодизації (реконструювання історичних подій), історико-типологічний (дає змогу віднести релігійний устрій громад як демократичний, що є новинкою в Російській імперії), історико-генетичний (дає можливість прослідкувати якісну зміну ставлення влади до пізньопротестантських громад) та історико-системний (дозволяє краще пізнати середовище в якому розвивався пізній протестантизм).

Елементи наукової новизни полягають на акцентуванні уваги на дослідженні зміни законодавчої бази як однієї із причин розвитку пізнього протестантизму, чого не було системно здійснено серед української

історіографії. Також, важливим елементом новизни є те, що пізньопротестантські течії, які активно поширювались розглядаються як єдине комплексне явище.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріал, основні положення та висновки можна використовувати здобувачами вищої освіти для підготовки до семінарських занять із курсів що стосуються історії релігії, історії України цього періоду і т. д., а також написання курсових робіт та рефератів, що допоможе у навчальному процесі вивчення всесвітньої історії у закладах середньої та вищої освіти. Також, може бути використано викладачами та вчителями для підготовки занять та заходів присвячених пізньому протестантизму, що допоможе у навчальному процесі викладання всесвітньої історії у закладах середньої та вищої освіти.

Апробація результатів дослідження відбулася під час виступів на студентській конференції при К-ПНУ імені І. Огієнка, попереднього захисту магістерських робіт на засіданнях кафедри всесвітньої історії К-ПНУ імені І. Огієнка (21 жовтня та 18 листопада 2020 р.).

Публікації з теми магістерської роботи подано статтю: у збірнику «Наукових праць студентів і магістрантів історичного факультету К-ПНУ ім. І. Огієнка».

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Для побудови роботи вибраний принцип проблемно-хронологічний. Вона складається зі змісту, вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг складає 94 сторінок, з них основного тексту — 80 сторінки. Список використаних джерел і літератури налічує 114 позиція.

ВИСНОВКИ

У висновках підсумуємо результати дослідження, які зводяться до того що: період останньої третини XIX – початку XX ст. був важливим етапом у розвитку пізньопротестанських конфесій в Російській імперії. У цей час вони мали динамічний розвиток, незважаючи на складні умови існування. У цей період збільшується число прихильників та територія існування.

Причини поширення пізньопротестантських ідей в православному середовищі носили комплексний характер. Основною причиною зміни частиною православних своєї конфесійної приналежності є зневіра та повне або часткове розчарування в основах і постулатах православної церкви. Такий стан справ зумовлений рядом важливих чинників, що вплинули на свідомість тогочасного населення. Однією із підстав для залишення православної церкви є загальний прояв байдужості до церкви, що був спричинений секуляризацією російського суспільства після реформ 60-х – 70-х рр. XIX. ст. Хоча реформи послужили поштовхом для економічного розвитку, проте вони підірвали традиційний уклад життя суспільства, особливо в сільській місцевості. Новий уклад життя змінив ставлення багатьох людей до церкви, а при впливі інших факторів дав поштовх для потужної секуляризації свідомості суспільства. Такими факторами, що впливали на ставлення віруючих, було формальне ставлення священників до своїх обов'язків, першочергові турботи про особисте збагачення, віддалення від інтересів і життя парафіян. Також, людьми негативно сприймалося привілейований стан духовенства, який забезпечував йому вищий рівень матеріального добробуту відносно більшої маси населення.

Проблеми у відносинах між священниками та їх парафіями відображали кризові явища, що переживала православна церква. Останні були спричиненні особливим статусом – державної церкви, що володіла РПЦ. Хоча положення давало певні переваги в плані підтримки з боку влади, проте

перетворення її на державну інституцію зумовило втрату нею гнучкості для роботи із прихожанами. Статус також вимагав від неї виконання нею різних державних замовлень, особливо в ідеологічній сфері. Таке положення послужило тому, що парафіяни почали сприймати її як частину державного апарату, що також впливало на втрату авторитету серед віруючих.

Існування державної церкви зумовило те що влада намагаючись підтримати «свою церкву», ставила інші конфесії у нерівне положення. Більше того, що стосується пізньопротестантських напрямків, то вони взагалі вважалися забороненими для російського населення. Однією із причин, є те що всі неправославні напрями християнства сприймалися як ворожі і чужі для населення і держави. Тому в досліджуваній період дуже сильно змінилася законодавча база по відношенню до пізніх протестантів. Вона пройшла шлях від повної заборони на сповідування цих напрямків для російського населення у 70-х -90-х рр. XIX ст. до повної легалізації пізньопротестантських громад у 1906 р. під впливом революційних подій.

Розвиток пізнього протестантизму значно залежав від його правового статусу в державі. Впродовж періоду, що досліджується, статус зазнає суттєвих змін. Останні були спричиненні, з одного боку, подіями суспільно-політичного характеру, а з іншого, боротьбою двох підходів до розв'язання релігійного питання в імперії. Перший полягав у необхідності збереження підтримки Православної церкви, як об'єднуючого фактору в державі. Другий полягав в утвердженні політики віротерпимості на державному рівні для забезпечення єдності в державі. Боротьба цих протилежних думок проявлялася у виданні законів, які, як зазначалось, мали між собою суперечності. Загалом законодавчі акти мали безліч неточностей та колізій між собою, що зумовлювало певну невизначеність в становищі пізніх протестантів, проте гоніння на них продовжувались.

Незважаючи на непривабливий статус пізньопротестантських громад, вони залишалися хорошою альтернативою для частини розчарованого

православного населення. Внутрішніми причинами цього служать особливості їх віровчення та організації громад. Вони сприяли раціональному обґрунтуванню положень віровчення, що стимулювало через власні роздуми дотримуватись активної позиції в усіх сферах життя релігійної громади. Важливу роль у поширенні протестантських віровчень відігравали демократичні принципи організації їх громад. Проте, не менш важливим і привабливим елементом була доступність релігійних зібрань, їх зрозумілість для кожного. Значну роль відігравала емоційна, яка панувала на них. Перелік усіх вищезгаданих факторів давав можливість прихильникам широкі можливості для забезпечення своїх духовних потреб.

Внутрішній устрій пізньопротестантських громад був зумовлений демократичними принципами і у деяких випадках незавершеністю побудови віровчення. Це давало можливість громадам у середині конфесій відрізнитись між собою в обрядовій практиці та певних доктринальних питаннях. Це звичайно робить проблему у визначення конфесійної приналежності тої чи іншої громади. Головною спільною рисою усіх пізніх протестантів було неухильне виконання положень Євангелія та поширення його ідей оточуючим.

Ще однією особливістю було те, що на відміну від ранніх протестантів у пізніх був місіонерський азіотаж. Маса віруючих проявляли себе в активній місіонерській діяльності. Вона ґрунтувалася на принципі «загального священства», який проявлявся у тому, що прихожани повинні були залучені до роботи громади на рівні із пресвітерами. Така особливість у поєднанні із різноманітними методами місіонерської праці зумовила забезпечення високого рівня ефективності і результативності останньої. Місіонерську діяльність можемо прослідкувати у всіх формах, особливо це стосується освітньої складової. Пізні протестанти з початку свого існування вже намагалися забезпечити своїм прихожанам та служителям гідну освіту. Це спричинено тим, що раціоналізм притаманний пізньопротестантським

конфесіям сприяв підвищенню ними освітнього рівня своїх прихильників. Для розв'язання цього питання існували три рівні системи освіти. На нижчому рівні, освітнє питання вирішувалося створенням імпровізованих шкіл, що існували при пізньопротестантських громадах. В них навчали основам грамоти та надавали знання, що були необхідні для самостійного вивчення Біблії. Середній та вищий рівень освіти забезпечувалися семінаріями та протестантським вузом у м. Ризі, а також в окремих випадках відбувалися заходи для підготовки місіонерів та проповідників за кордоном. Часто, роль місіонерів могли здійснювати іноземці, які вже мали необхідну підготовку.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Алексий, єпископ Чистопольский [Дородницын]. Материалы для истории религиозно-рационалистического движения на Юге России во второй половине XIX-го. Казань : Центр. тип., 1908. VI. 690 с.
2. Белогорский Н. Киевско сектантство и миссионерство в 1906 году. История Евангельского движения в Евразии: материалы и документы. CD-1 Одесса, 2004.
3. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания ... (по годам). Санкт-Петербург : Синод. тип., 1886-1916.

4. Витте, С. Ю. «О современном положении православной церкви». URL: Режим доступа: www.krotov.info/acts/20/1900/1905_vitte.htm
5. Головащенко С. И. История евангельско-баптистского движения в Украине. *Материалы и документы*. Одесса : Богомыслие, 1998. 277 с.
6. Дедуш О. Штундистська громада села Малополовецького Васильківського повіту Київської губернії за даними перепису 1897 р. : матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми та перспективи сучасної науки та освіти». 2019, С. 52–55.
7. Журнал «Баптист». URL: <https://baptist.org.ru/izdania/baptist>
8. Законы о раскольниках и сектантах : С разъяснениями Святейшего Правительствующего синода и Правительствующего сената. Москва, 1896. II. 219 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/11308-zakony-o-raskolnikah-i-sektantah-s-razyasneniyami-svyateyshego-pravitelstvuyuschego-sinoda-i-pravitelstvuyuschego-senata-m-1896#mode/inspect/page/7/zoom/4>
9. Законы о раскольниках и сектантах. Москва : *Типо-Литография И. И. Пашкова*. 1903. 232 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/411798>
10. История Евангельского движения в Евразии: материалы и документы. CD-1 Одесса, 2004.
11. Корф М. М., Пашков В. А. (Из воспоминаний Корфа). *Братский вестник*. Москва, 1947. № 5. С. 39–44.
12. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 12.12.1825-28.02.1881 г.: у 55 т. *Россия в подлиннике*. АНО «Руниверс».
13. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649-1825 г.: у 45 т. *Россия в подлиннике*. АНО «Руниверс».
14. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. 01.03.1881-1913 г.: у 33 т. *Россия в подлиннике*. АНО «Руниверс».

15. Проханов И. С. Записка о правом положении евангельских христиан; а также баптистов и сродных им христиан в России. Санкт-Петербург : Изд. Всерос. Союза Еванг. христиан, 1913. 56 с.

16. Рождественский А. В. Южнорусский штундизм. Санкт-Петербург : Тип. Департ. Уделов, 1889. 295 с.

17. Терлецкий Г. Секта пашковцев Санкт-Петербург, 1891. История Евангельского движения в Евразии: материалы и документы. CD-1 Одесса, 2004.

Література

18. Алакшин О. Е. Российское законодательство XVIII века о регламентации конфессиональной деятельности протестантов. *Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии*. 2008. № 18 (119). С. 116–120.

19. Алексеева С. И. Проекты реформы Святейшего Синода второй половины XIX века. *Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История РПЦ*. 2005. № 1. С. 5–23.

20. Амбарцумов И. В. Русский штундизм, общество и власть в XIX начале XX в. *Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История РПЦ*. 2011. № 42. С. 30–47.

21. Андрощук В. В. Формирование правовых основ системы управления инославными конфессиями в российской империи XVIII начала XX века. *Новый ракурс*. 2020. № 1.

22. Аникин О. Церковно-общественная деятельность обер-прокурора Св. Синода графа Д. А. Толстого (1865-1880 гг.). *Христианское чтение*. 2015. № 5. С. 146–162.

23. Бабич И. Государственно-правовое регулирование религиозной политики Российской империи на Северном Кавказе (конец XVIII – начало XX вв.). *Кавказ и глобализация*. 2008. № 3.

24. Багаутдинова Н.Г., Хадиуллина Г.Н. Формирование и развитие предпринимательских структур в волжско-уральском регионе в XVIII – начале XX веков. *Российское предпринимательство*. 2008. № 6–1. С. 49-52.
25. Балдин П. П. Движение штундистов и церковно-государственная политика в Российской империи во второй половине XIX века. *Сервис в России и за рубежом*. 2013. № 2. С.91–99.
26. Бачинин В. А. Евангельское пробуждение в петербургском высшем свете (полковник в. А. Пашков, граф м. М. Корф, министр а. П. Бобринский и другие). Христианская мысль: социология, политическая теология, культурология. Том III. Санкт-Петербург : Новое и старое, 2005. С. 7–27
27. Бачинин В. Национальная идея для России: выбор между византизмом, евангелизмом и секуляризмом. Санкт-Петербург : Алетейя, 2005. 365 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Bachinin/index.php
28. Бежанидзе Г. В. Обер-прокурор Святейшего Синода А. П. Толстой и святитель Филарет (Дроздов). *Филаретовский альманах*. 2008. № 4. С. 93–122.
29. Бежанидзе Г. В. Проекты устройства высшего управления Русской Церкви середины XIX в. *Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История РПЦ*. 2012. № 48. С. 7–24.
30. Безносова О. В. Пізнє протестантське сектантство Півдня України (1850-1905) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Безносова Оксана Володимирівна ; Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1998. С. 2-4.
31. Беликова Н. Ю. Взаимоотношения государства и Русской православной церкви в пореформенный период (на материалах юга России). *Научный журнал КубГАУ*. 2014. № 95.

32. Беликова Н. Ю. Влияние модернизационных процессов на религиозную жизнь общества в начале XX века (на материалах юга России). Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Серия: Общественные науки. 2013. № 2 (174). С. 36–41.
33. Беликова Н. Ю. К вопросу о причинах развития протестантизма на Юге России (конец XIX – начало XX вв.). *Научный журнал КубГАУ*. 2016. № 118.
34. Белоножко Е. П., Клышнюк Н. А. Численным состав сектантства в Российской империи на рубеже XIX-XX вв. (на примере губерний центрального Черноземья). *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология*. 2011. № 7. С. 147–157.
35. Бондарь С. Д. Адвентизм. История Евангельского движения в Евразии: материалы и документы. Одесса, 2004.
36. Бондарь С. Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации на юге России) : очерк. Петроград : Типография В. Д. Смирнова, Екатерининский кан., № 45. 1916. 191 с. URL: <https://chort.square7.ch/Buch/Bondar.pdf>
37. Бондарь С. Д. Современное состояние русского баптизма . Санкт-Петербург : Типография Министерства внутренних дел, 1911. 112 с.
38. Бонч-Бруневич, В. Д. Раскол и сектантство в России. Избранные сочинения: в 3 т. Москва: Издательство Академии Наун СССР, 1959. Т. 1: О религии, религиозном сектантстве и церкви. *Christcuhrch Nants*, Вып. 6. 1902.
39. Бортовский Н. Штундобаптизм. Русские сектанты, их учение, культ и способы пропаганды. Одесса : Типография Е. И. Фесенко, 1911. С. 111.

40. Вардин А. Насколько самобытным было баптистское движение в Российской империи?. *Богословские размышления: Евро-Азиатский журнал богословия*. 2009. № 10. С. 158–166.
41. Вознюк. О. В. Педагогічна діяльність протестантських громад у контексті освітньо-виховних процесів в Україні (середина ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2017. 24 с.
42. Герман А. А., Иларионова Т. С., Плева И. Р. История немцев России: Учебное пособие. Москва : МНСК-Пресс, 2007. 544 с. URL: <https://geschichte.rusdeutsch.ru/>
43. Грабко М. Є. Обер-прокуроры Святейшего Синода и «Рабочий вопрос»: мнения и проекты его решения в 1880-1914 гг. (по материалам всеподданейших отчетов обер-прокурора). *Вестник ВУиТ*. 2014. № 1 (15). С. 186–195.
44. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ: (2-я половина ХІХ-начало ХХ в.). Москва : Наука, 1969. 182 с.
45. Денисов А. А. Принципы и методы противо-сектантской миссии (По Трудам Священномученика Сильвестра, Архиепископа Омского И Павлодарского). *Труды Белгородской духовной семинарии*. 2017. № 6. С. 258–267.
46. Дзюбан В.В., Матюхина О.А. Православная духовная миссия в Орловской губернии (1870-1905 гг.): основные направления деятельности. *Вестник БГУ*. 2015. № 2. С. 147–153.
47. Дорська О. А. Правовой статус подданного Российской империи в начале ХХ века: вероисповедный аспект. *Известия РГПУ им. А.И. Герцена*. 2002. № 2. С. 215–223.
48. Задерейчук І. П. Религіозна життя немців Крима в ХІХ – началі ХХ в. *Вестник КГУ*. 2016. № 3. С. 25–29.
49. Ипатов С. А. «Н.С. Лесков о лорде Редстоке, его вероучении и «великосветском расколе». *Пушкинские чтения*. 2015. № 20 С. 73–83.

50. Каргель И. В. От края до края земли. Київ. Свет на Востоке, 2017. 240 с.
51. Каширина В. В. «Великосветский раскол» в оценке русских светских и духовных писателей XIX века. *Ученые Записки Петрозаводского Государственного Университета*. Петрозаводск, 2015. № 7. С. 57–62.
52. Клаус А. А. Наши колонии. *Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России*. Санкт-Петербург : Типография В.В. Нусвальта, 1869. № 1. 516 с.
53. Клибанов А. И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX век-1917). Москва : Наука, 1965. 348 с.
54. Клибанов А. И. Меннониты. Москва, Ленинград : ОГИЗ, Московский рабочий, 1931. 110 с.
55. Коррадо Ш. Философия служения полковника Пашкова. Санкт-Петербург : Библия для всех, 2005. 196 с.
56. Кузнецова Н. Ю. Взгляд народника А. С. Пругавина на секты в Российской империи в конце XIX – начале XX в. *Вестник ТГПУ*. 2015. № 9 (162). С. 219–222.
57. Кулиев Ф. М. Деятельность христианских сект на Северном Кавказе в XIX – начале XX века. *Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии*. 2010. № 15. С. 48–54.
58. Кумпан К. М. Религиозные аспекты миграционной политики Российской империи на Северо-Западном Кавказе. *Теория и практика общественного развития*. 2013. № 9. С.202–204.
59. Куратов А. С. К. П. Победоносцев и его взгляды на взаимоотношения церкви, общества и государства. *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*. 2015. № 3. С. 16–23.
60. Лаптун В. И. Религиозно-просветительная деятельность православного духовенства среди нерусских народов Поволжского края в конце XVIII – начале XIX в. *ИТС*. 2009. № 4.

61. Лисицына О. Л. Церковные реформы, направленные на изменение положения раскольников и сектантов в конце XIX начале XX вв. (региональный аспект). *Известия ТулГУ. Гуманитарные науки*. 2013. № 3-1. С. 82–92.
62. Лукьянов С. О. Взаимодействие Департамента полиции и Департамента духовных дел МВД российской империи по обеспечению надзора за религиозными сектами после вероисповедной реформы начала XX ст. *Проблемы экономики и юридической практики*. 2015. № 3. С. 9–12.
63. Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. Київ. 1995. URL: https://risu.ua/istoriya-protestantizmu-v-ukrajini-kurs-lekciy_n83012
64. Маргаритов С. Д. История русских рационалистических и мистических сект. Симферополь : Таврическая губернская типография, 1910. 250 с.
65. Минченко Т. П. Русская православная церковь и проблема религиозной свободы. *Вестн. Том. гос. ун-та*. 2008. № 309. С. 31–35.
66. Митрофанов О. В. Русская православная церковь и её место в системе конфессиональных отношений Российской империи в период 1860-1890 гг. (на примере среднего Поволжья). *Манускрипт*. 2017. № 10-1 (84).
67. Митрохин Л. Н. Баптизм: история и современность (философско-социологические очерки). Санкт-Петербург : РХГИ, 1997. 480 с.
68. Никитин Ф. Н. Движение пашковцев как начало евангельского христианства на Северо-Западе России. *АНО «Центр этнорелигиозных исследований». Религия в постсекулярном мире : монография*. Санкт-Петербург : Любавич, 2019. № 3-4 (13-14). С. 189–198.
69. Никитин Ф. Н. Евангельское движение в России: история и современность. К 150-летию со дня рождения И. С. Проханова: сб. науч. труды / ред. Р. Н. Лункина. Москва : ИЕ РАН, 2020. С. 99–107.

70. Никитин Ф. Н. К вопросу о взаимодействии В. А. Пашкова с религиозными диссидентами российской империи (по архивным источникам). *Богомыслие*. 2019. № 24. С. 223–237.
71. Никитин Ф. Н. К вопросу о достоверности различных изданий воспоминаний М. Корфа. *Молодой ученый*. 2020. № 2. С. 164–165.
72. Никитин Ф. Н. Православные авторы как первые исследователи русских религиозных диссидентов в России (на примере баптистов и пашковцев). *Молодой ученый*. 2019. № 13. С. 237–240.
73. Никитин Ф. Н. Религиозная и социальная деятельность В. А. Пашкова в Петербурге. *Russian Colonial Studies*. 2019. № 2. С. 106–126.
74. Никитин Ф. Н. Религиозные взгляды пашковцев. *Теология (альманах)*. Санкт-Петербург, 2018. С. 60–73.
75. Никопольский Н. М. История Руской церкви. Москва: Политиздат, 1985. 448 с.
76. Оленич Т. С. Проблема классификации русского религиозного сектантства Российской империи. *Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Серия: Общественные науки*. 2005. № 52. С. 15–25.
77. Опря І. А. Становище та діяльність пізньопротестантських громад Правобережної України (1894-1917 рр.) : монографія І. А. Опря; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2010. 288 с.
78. Опря. І. А. Утиски адептів пізньопротестантських конфесій у Правобережній Україні наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 41–49.
79. Полунов. А. Ю. Протестантизм и католичество в оценках «Русского Торквемады»: к вопросу о религиозных воззрениях К.П. Победоносцева. *Вестник ПСТГУ. Серия I: Богословие. Философия. Религиоведение*. 2016. № 5 (67). С. 24–32.

80. Пругавин, А. С. Раскол вверху: Очерки религиозных исканий в привилегированной среде. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1909. 266 с.
81. Пругавин А. С. Раскол и сектантство в русской народной жизни. Москва : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1905. 95 с. URL: http://az.lib.ru/p/prugawin_a_s/text_0090.shtml
82. Пузынин А. П. Традиция Евангельских христиан. Изучение самоидентификации и богословия от момента ее зарождения до наших дней. Москва : Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2010. 525 с.
83. Пузынин А. П. Традиция Евангельских христиан: реконструкция практики библейского толкования. *Богословские размышления: Евро-Азиатский журнал богословия*. 2012. № 13. С. 7–31.
84. Решетников Ю., Санников С. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. Одесса : Богомыслие, 2000. 246 с.
85. Решетников, Ю. Є. Становлення та диференціація євангельського руху в Україні: дис. канд. філос. Наук : 09.00.11 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2000. 191 с.
86. Решетников Ю. Е. Украинские баптисты и Российская империя: церковно-государственные отношения между Российским правительством и евангельско-баптистским братством на Украине во второй половине XIX – начале XX вв. Одесса : Богомыслие, 1998. 112 с.
87. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ: (церковные реформы в России 1869-1870-х годов). Москва : Общество любителей церковной истории, 1999. 567 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/rossijskaja-tserkov-v-epohu-velikih-reform/
88. Руфин С. М. Правовое положение баптистов и адвентистов в Российской империи в конце XIX – начале XX века (по материалам

Саратовской губернии). *Изв. Саратов. ун-та Нов. сер. Сер. История. Международные отношения.* 2019. № 1. С. 104–108.

89. Савинский С. Н. История евангельских христиан баптистов Украины, России, Белоруссии. Часть II (1867-1917). Санкт-Петербург : Библия для всех, 2001. 441 с.

90. Савинский С. Н. История русско-украинского баптизма: Учеб. пособ. Евангельские христиане-баптисты. Одесса : Одесская Богословская Семинария, 1995. 128 с.

91. Санников С. В. Двадцать веков христианства : у 2 т. Одесса : Изд-во ОБС Богомыслие, 2001. Т.2 : Второе тысячелетие. 704 с.

92. Свиридов И. С. Распространение сектантства в великорусской деревне на рубеже XIX-XX вв. *Вестник ТГУ.* 2017. № 2 (166). С. 98–105.

93. Секирин А. А. Статистика сектантства и старообрядчества в Курской губернии во второй половине XIX – начале XX века (по материалам Курского губернского статистического комитета). *Российский гуманитарный журнал.* 2017. №3. С. 253–263.

94. Сітарчук Р. А. Обрядовість і місіонерство адвентистів у перші роки їх діяльності в українських землях. «Наука. Релігія. Суспільство». 2009. № 1. С. 43–50. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/29605/08-Sitarchuk.pdf?sequence=1>

95. Сітарчук Р. А. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії (друга половина XIX століття–1917 рік). Полтава : Скайтек, 2008. 324 с.

96. Сітарчук Р. А. «Антимілітаристська діяльність» адвентистів у розрізі політики самодержавства. Наукові записки Національного університету Острозька академія. 2008. №12. С. 202–213. URL: http://www.irbis-nbuiv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuiv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P2

1DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nznuoa
i_2008_12_19.pdf

97. Смирнов Н. А. Миссионерская деятельность церкви (вторая половина XIX ст. – 1917 г.). *Русское православие: вехи истории*. Москва: Госполитиздат, 1989. 487 с.

98. Смолич И. К. История Русской Церкви: 1700-1917: в 2 частях. Москва : Валаамский монастырь, 1997. Ч. 1. 800 с.; Ч. 2. 798 с.

99. Соколова Э. А. Миссионерская деятельность на Северном Кавказе в XIX – начале XX в.: постановка проблемы и условия организации исследования. *Наука. Инновации. Технологии*. 2010. № 71. С. 55–61.

100. Степанова Е. Лев Толстой и протестантизм. *Богословские размышления. Спецвыпуск «Реформация: восточноевропейские измерения»*. 2016. № 17. С. 267–282.

101. Суховский А. В. Русский протестантизм и российская культура. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*. 2015, № 2. С. 187–196.

102. Тарасов И. История учреждения в Петербурге «Общества распространения религиозно-нравственного просвещения в духе православной Церкви». *Христианское чтение*. 2015. № 5. С. 164–174.

103. Тарасов М. А. История учреждения Киевского Общества религиозно-нравственного просвещения в духе Православной Церкви. *Христианское чтение*. 2016. № 5. С. 344–354.

104. Тесля А. Русский консерватор: о системе политических воззрений К. П. Победоносцева 1870-1890-х годов. *Социологическое обозрение*. 2017. № 1. С. 151–172.

105. Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917. Москва : Русская панорама, 2003. 480 с.

106. Фирсов С. Л. Русская церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.). Москва : Культурный центр «Духовная Библиотека», 2002. 624 с.

107. Фирсов С. Л. Церковь в Империи. Очерки из церковной истории эпохи Императора Николая II. Санкт-Петербург : Сатисъ, Держава, 2007. 462 с.
108. Фурсов В. Н., Ледовских Е. А. Миссионерская деятельность духовенства в конце XIX – начале XX вв. (по материалам Тамбовской и Воронежской губерний). *Вестник ТГТУ*. 2013. № 3. С. 712–717.
109. Хижая Т. Женщины-субботницы в России XIX в.: вера, семья, судьба. Труды по еврейской истории и культуре : материалы XXIII Международной ежегодной конференции по иудаике. Москва : Центр научных работников и преподавателей иудаики в ВУЗах «Сэфер», 2017. № 54. С. 297–307.
110. Хижая Т. Субботники и евреи в российском обществе XIX – начала XX вв.: дискурсы восприятия. Научные труды по иудаике : материалы XX Международной ежегодной конференции по иудаике. Т. 1. Москва, 2013. С. 131–150.
111. Шевкун П. В. Западные губернии российской империи: эволюция свободы вероисповеданий (1772-1855). *Вестник Московского университета. Серия 8. История*. 2018. № 2. С. 34–51.
112. Янгель Т. Я., Оглезнева Г. В. Мотивы прозелитизма в межконфессиональных отношениях во второй половине XIX в. в России. *Известия Иркутского государственного университета. Серия: Политология. Религиоведение*. 2016. № 3. С. 205-212.
113. Ясевич-Бородаевская В. И. Борьба за веру: Историко-бытовые очерки и обзор законодательства по старообрядчеству и сектантству в его последовательном развитии. Санкт-Петербург : Государственная Типография, 1912. 656 с.
114. Trotter, Edward Mrs. Lord Radstock an interpretation and a record. London, 1910. 248 p.